

Náboženství antického Říma

- Jedná se o původní náboženství antického Říma s velmi dlouhým vývojem od založení Města (753 př.n.l.) až do postupného úpadku pod tlakem oficiálně převládajícího křesťanství během 5. a 6. stol. n. l.
- Během této dlouhé doby samozřejmě římské náboženství nezůstalo neměnné, ale postupně se vyvíjelo z náboženství malého městského státu až po státní náboženství obrovské říše, které pod sebe zahrnovalo velké množství jednotlivých kultů a bohatství různých náboženských a kulturních tradic.
- Tato přednáška má za účel ve stručnosti seznámit s římským náboženstvím a jeho fungováním hlavně v dobách římské republiky (cca do pol. 1. stol. př. n. l.), jeho další vývoj v době císařské až po jeho potlačení křesťanstvím.

Náboženství antického Říma

- Římské náboženství jako celek se dělilo na dva hlavní velké celky:
 - Kult veřejný (*cultus publicus*), neboli souhrn všeho náboženského života na úrovni obce a státu.
 - Kult domácí/soukromý (*cultus privatus*), neboli veškeré náboženské úkony na úrovni domácnosti a rodiny.

Náboženství antického Říma

- Římské starověké náboženství bylo polyteistické, nebylo zjevené (nemělo vlastní posvátný text jako např. Bible), jednalo se o **kult** (lat. *cultus* od latinského slovesa *colere* – uctívat, ctít; termín kult s původním významem, který nebyl spíše negativní jako dnes je vhodnější než pojem náboženství (lat. *religio*, což původně znamenalo ne náboženství, ale pověru, něco negativního, nového, cizího) kolektivní v rámci rodiny, obce či státu. Osobní náboženský fanatismus a nějaký přehnaný osobní vztah k bohům byl vnímán spíše negativně.
- Cílem tohoto kultu bylo náležitým a správným konáním obřadů a náboženských svátků a slavností dosáhnout symbiotického vztahu s římskými bohy, tzv. Míru s bohy – *pax deorum* – stavu, kdy jsou bohové Římu popřípadě jednotlivé rodině nakloněni a poskytují svou přízeň, blahobyt, bezpečí, zdraví, dobrou úrodu atd.

Domácí kult

- Domácí kult zahrnoval náboženství život v rámci rodiny. Každá domácnost měla svůj krb, ve kterém se neustále udržoval oheň (v Římě bohyní rodinného/státního krbu a ohně v tomto krbu byla Vesta; podobné božstvo bylo běžné v rámci indoevropských původních náboženstvích – mimo jiné v indickém prastarém náboženství Véd, kde podobným božstvem spojeným s ohněm, který přenáší obětiny od lidí k bohům byl Agni). Domácí krb měl důležitý náboženský význam a v jeho blízkosti či přímo na něm byl umístěn domácí oltář a různé sošky rodinných bůžků, popřípadě voskové masky předků.

Domácí kult

- V rámci domácího kultu se uctívalo množství ochranných božstev:
 - Larové (*Lares*) – ochranní bůžci rodiny a domu, kde přebývá, popřípadě i půdy, která k domu patří. Jednalo se o ochranné bůžky hranic, křižovatek, dveří, krbu, polí. Mohlo se jednat i o duchy zemřelých předků, kteří chrání rodinný dům. Podle larů se rodinný oltář nazýval ***lararium*** – jednalo se o malý model průčelí chrámu, který ohraničoval vyobrazení tančících larů (lidských postav) držících rohy hojnosti nebo obětní koláče. Larové jsou spojeni s domem nebo určitým místem.
 - Penáti (*Penates*) – ochranní bůžci rodinné spižírny (lat. *Penus*).
 - Genius (ochranný osobní duch) otce rodiny (*pater familias*).
 - Vesta – jako božská strážkyně rodinného/státního krbu.

Lararium

Lararium

Lararium – domácí oltář

- Lararium byl domácí oltář v podobě napodobeného malého průčelí chrámu na jehož pozadí byl obraz larů a penátů (domácích ochranných bůžků a bůžků spižírny) a hada, který byl vnímán jako ochranné božstvo, které mělo moc odvrátit zlo a ochránit dům a domácnost.
- V těsné blízkosti lararia bývaly sošky larů, podobizny předků, sošky rodinných božstev, dále různé kultické předměty a nástroje:

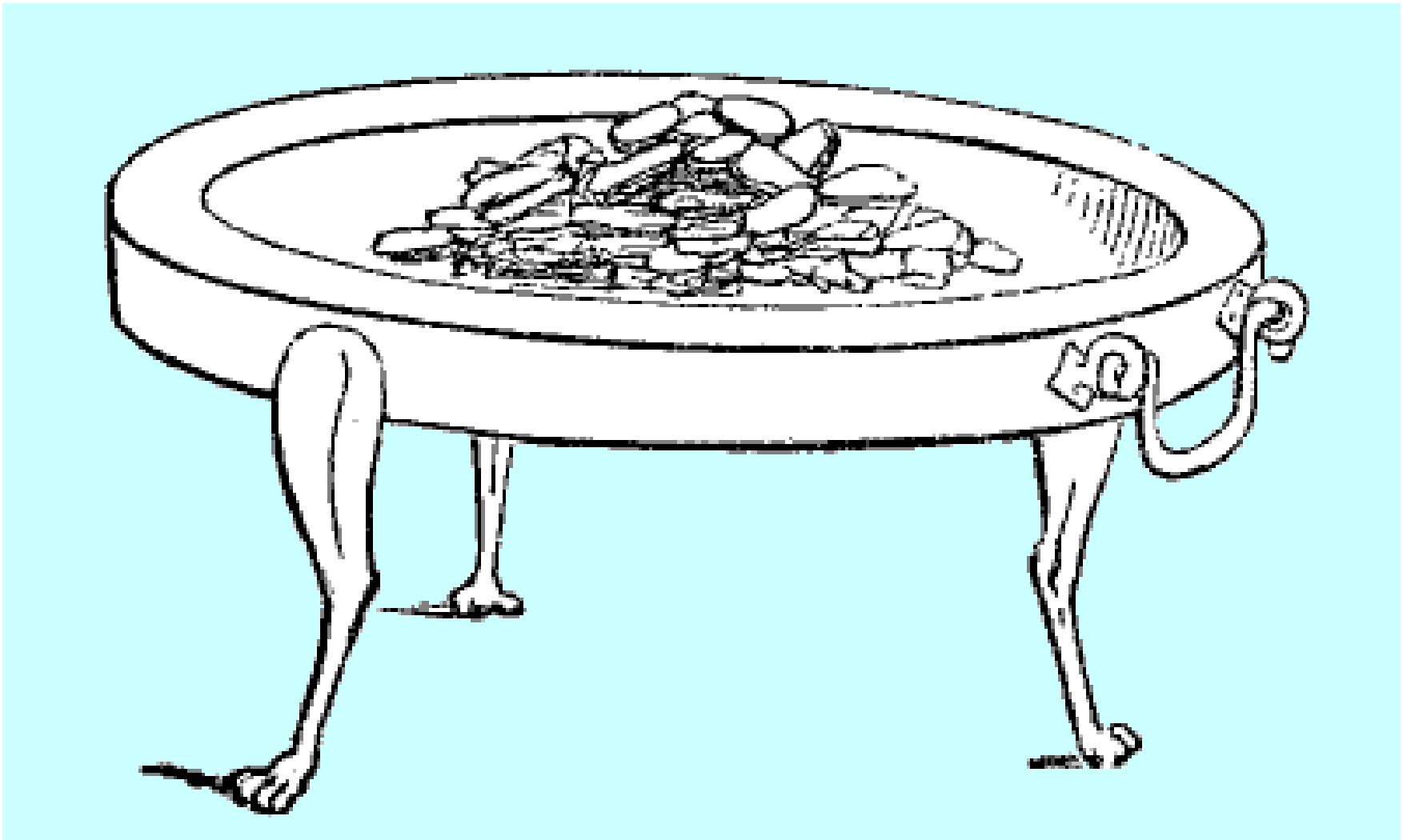
domácí oltář, obětiny, nástroje, atd.

- Běžnými kultickými nástroji a předměty bylo vybavení, které sloužilo k provádění různých sakrálních úkonů, převážně modliteb a konání obětí.
- V antickém Římě existovala široká škála různých druhů a forem obětí, neboli toho, co se obětovalo. Nejednalo se vždy nezbytně o obětiny krvavé, mnohem častější byly oběti zápalné (pálení kadidla a jiných vonných substancí) nebo oběti kapalné (úlitba vína nebo mléka), popřípadě oběti formou položení květin, bylin, klasů obilí, ovocných plodů (olivy, hroznové víno...). Obecně vzato se krvavých obětí užívalo spíše při velkých náboženských slavnostech a obřadech v rámci veřejného a státního kultu.

Oběti zápalné – pálení kadidla a jiných vykuřovadel

- Velmi rozšířenou a používanou formou oběti napříč všemi kontinenty a různými dobami od pradávne minulosti do současnosti je forma zápalné oběti neboli pálení kadidla či jiných vykuřovadel – různých bylin, dřev, pryskyřic, rostlinných semen či suchých plodů. V Římě a nejen v Římě se používalo často kadidlo (pryskyřice kadidlovníku dovážená z orientálních zemí), popřípadě lístky Myrty, Vavřínu, Tymián, Myrha atd.
- Pro pálení těchto vykuřovadel není většinou vhodný otevřený oheň, ale spíše doutnající uhlíky. Římané ke spalování těchto substancí používali často rodinného krbu (*focus*) nebo přenosného malého ohniště na uhlíky a pálení kadidla v podobě kované trojnožky s vodorovnou ploškou (tzv. *Foculus*, neboli malý krb).

Oběti zápalné – pálení kadidla a jiných vykuřovadel

Oběti zápalné – pálení kadidla a jiných vykuřovadel

Oběti zápalné – pálení kadidla a jiných vykuřovadel

- Pro uložení kadidla a vykuřovadel se používala tzv. *Acerra*, zdobená zavíratelná krabička pro bezpečné uchování těchto cenných vonných substancí.

Lararium a jeho okolí

- Pro případnou manipulaci s uhlíky se dalo použít různých kovových pinzet či podobných nástrojů.
- Pro další formy nekrvavých obětí se v těsné blízkosti lararia mohly vyskytovat různé misky, talíře či malé lahvičky či džbánky na uchování obětování prvních a nejlepších kousků z rodinného společného jídla, které se obětovalo rodinným bůžkům. Dále se takto mohly obětovat různé plody (hrozny, olivy), tekutiny (víno, mléko), které se obětovaly úlitbou z číše.
- V rámci rodinného kultu byl veleknězem otec rodiny (*pater familias*), on nebo jeho manželka, matka rodiny (*mater familias*) konali různé sakrální úkony a oběti jménem celé rodiny, drobné oběti však pravděpodobně konali i ostatní členové rodiny.

Kult veřejný

- Veřejný kult neboli náboženství v rámci celé obce či státu zahrnovalo velké množství kněžských úřadů (spojených často s vládnoucí třídou a politickými úřady), náboženských kolegií, jednotlivé kulty mnoha různých bohů a bohyň, množství veřejných náboženských svátků a slavností. Celkově byly různé sakrální úkony neoddělitelně spjaty se všemi možnými sférami každodenního života římských občanů či vojáků.
- I samo město Řím bylo založeno na základě náležitých sakrálních úkonů – Romulus vyoral pluhem nejprve brázdu označující posvátnou hranici (*pomerium*) budoucího města Říma. Na této hranici, obvykle stávaly hradby, které se v případě rozšíření této posvátné hranice přestavěly v souladu s ní. Překročit pomerium bylo dovoleno pouze branami, kde tato hranice byla přerušena. Překročení pomeria jinými prostředky se trestalo smrtí.

Kult veřejný - organizace

- V nejstarších dobách, kdy Římu vládli králové, byl nejvyšší hlavou římského veřejného kultu král. Král konal oběti jménem celého římského státu a všech jeho občanů a obyvatel.
- Po vyhnání posledního římského krále z Říma a po založení římské republiky byl vytvořen kněžský úřad krále-obětníka (*rex sacrorum*), který převzal veškeré sakrální povinnosti krále. Nebyl již však faktickou hlavou římského státního náboženství.
- Během doby římské republiky vznikl úřad nejvyššího pontifika (*pontifex* – stavitel mostů, druh kněze, který dohlížel na fungování státního kultu a správné konání obřadů), který předsedal kolegiu pontifiků. V případě jakékoli náboženské krize pod jeho předsednictvím kolegium pontifiků jednalo o správné formě nápravy krizové situace – často prostřednictvím nějaké očistné oběti (*piaculum*), přijetí nějakého nového kultu nebo zavedení nové náboženské slavnosti.

Kult veřejný - organizace

- V čele státního náboženství stál jako velekněz pontifex maximus (nejvyšší pontifex). V organizační struktuře římského státního kultu pak stály 4 velká kolegia.
- Vedle již zmíněného kolegia pontifiků sem patřilo kolegium augurů (augur). Augur byl římský vykladač vůle bohů na základě pozorování věštných znamení z letu ptáků, nebeských jevů a dalších specifických znamení. Augurové zjišťovali z nebes vůli nejvyššího římského boha Jova (Jupiter) a jeho případný souhlas či nesouhlas se zamýšleným úkonem.
- Romulus a Remus založili město Řím jako první augurové. Romulus se s bratrem utkal o vládu nad novým městem prostřednictvím augurské disciplíny – pozorováním nebeských jevů a věštných znamení z letu ptáků. Řím byl tedy založen se souhlasem Jova, který tak byl jedním z božských otců města Říma.

Kult veřejný - organizace

- Vedle kolegií pontifiků a augurů patřila mezi 4 nejvyšší kolegia kněžské kolegium epulonů (*septemviri epulones*) a kolegium *viri sacris faciundis* (*duumviri, decemviri, quindecimviri, sedecimviri* – 2, 10, 15, 16 mužů spravujících Sibylliny knihy proroctví, později dohlíželi i na fungování cizích kultů v Římě).
- Epuloni měli na starost přípravu veřejných hostin k příležitostem hlavních veřejných náboženských svátků a slavností.
- *Viri sacris faciundis* spravovali od doby vlády krále Tarquinia Prisca knihy proroctví Sibylly Kumské, v případě náboženských i jiných krizí do nich nahlíželi a hledali proroctví, které by jim radilo, jak krizi zažehnat. Například během 2. punské války po několika porážkách způsobených Římu Hannibalem bylo nalezeno proroctví, podle kterého má Řím přijmout kult bohyně Kybelé z Anatolie v Malé Asii. To byl první případ cizího kultu přijatého v Římě za součást oficiálního státního kultu.

Kult veřejný - organizace

- Mezi další kněžstva státního kultu náleželi:
- Flaminové – kněží zápalné oběti, kteří byli jednotlivě zasvěceni osobně některým konkrétním bohům. Mezi hlavní tři flaminy (*flamen*, *pl. Flamines*) patřil flamen Dialis zasvěcený Jovovi, dále flamen Martialis (Mars) a flamen Quirinalis (Quirinus). Flamen Dialis byl nejvýznamější z flaminů, měl speciální úbor, který spolu s jeho způsobem života i jeho speciálními náboženskými úkoly byl podřízen velkému množství náboženských zákazů a záповědí – např. Nesměl pohlédnout na mrtvolu, nesměl být v přítomnosti mrtvého (tedy ani umírajícího), nesměl se dotknout ničeho železného (železo je materiálem, ze kterého jsou vyrobené meče – přináší smrt), nesmí se dotknout koně, automaticky byl členem římského senátu, ale nesměl se ucházet o žádné politické úřady.

Kult veřejný - organizace

- Mezi další kněžstva státního kultu náleželi:
- Saliové – kolegium 12 kněží zasvěcených Martovi (plus 2. kolegium Saliů zasvěcených Quirinovi), kněží, kteří při svátcích zahajujících a ukončujících období válečných tažení tančili/poskakovali po ulicích Říma v rituální archaické zbroji s archaickými štíty (dvanáct štítů, jeden originál seslaný Martem, 11 kopií nerozpoznatelných, kvůli možné krádeži) a zbraněmi za zpěvu písní.
- Luperkové – mladí kněží, kteří během svátků Lupercalií v očištném měsíci únoru (februarius) běhali Římem oděni pouze v kožešinách a šlehali kolem sebe svázanými kusy kůže – šlehnutí těmito „důtkami“ mělo mít blahodárné účinky.

Kult veřejný - organizace

- Mezi další kněžstva státního kultu náleželi:
- Fetiálové – kněží, kteří hráli v archaických dobách roli diplomatů, znalců božského práva, kteří dohlíželi nad uzavíráním, posvěcováním, dodržováním a uchováváním smluv mezi Římem a sousedními státy/kmeny. Dohlíželi i na to, aby Řím nevešel do války proti svému spojenci. V případě, že byla Římu spáchána nějaká újma (napadení, poplenění...), měli pravomoc na základě usnesení senátu jít jako poselstvo k dotyčnému kmeni a požadovat náhradu škody. Pokud tato náhrada nebyla do 30 dnů provedena/vydána, mohli být následně senátem pověřeni vyhlásit podle božského práva se souhlasem bohů posvátnou, čistou a spravedlivou válku.

Kult veřejný - bohové

- Římané, ať už v rámci veřejného či soukromého/domácího kultu, věřili ve velké množství bohů. Podobně jako Řekové měli dvanáct nejvyšších bohů –
- ***Dii Consentes*** - Iuppiter, Iuno, Minerva, Vesta, Ceres, Diana, Venus, Mars, Mercurius, Neptunus, Vulcanus, Apollo – 6 bohů, 6 bohyň
- Další významní bohové: Ianus, Saturnus, Quirinus...
- ***Dii Indigetes*** – skupina bohů složená z prastarých ochranných božstev, božstev významných řek, zbožštěných hrdinů – patří sem: zbožštěný Aeneas, Roma, Tiberinus, Bellona, Liber; abstraktní božstva jako: Fortuna, Concordia, Pax, Iustitia, Honos et Virtus...

Kult veřejný - bohové

- Dii Novensiles – božstva cizího původu přijatá do římského pantheonu: Bacchus, Isis, Sarapis, Sol Invictus, Mithras, Kybelé, Attis...
- Dii Inferi – bohové podsvětí: Dis (Pluto, řec. Hádés), Orcus (podsvětí), Proserpina (řec. Persephone, manželka vládce podsvětí a dcera Cerery/Démétér).

Kult domácí - bohové

- Božstva rodiny: **Lar Familiaris** (rodinný lar), během 1. stol. n. l. Začali být uctíváni dva larové (dvě tančící postavy na larariu). **Lares Loci** (Larové místa, na kterém je postavený dům), symbolizováni hady na larariu. **Penáti** – ochranní bohové spižírny, stěhovali se s rodinou. Každý muž měl svého Genia (**Genius/luno**), každá žena svou luno – ochranný osobní duch člověka, tvořivá síla, která člověku dává jeho osobnost, vzdělání, morálku. Je s člověkem až do jeho smrti. V rámci rodiny se uctíval především genius otce rodiny, který je na larariu vyobrazen oděný do bílé togy s hlavou zakrytou *capite velato*. Mánové - **Manes** – duchové zemřelých předků, kterým patřičnými poctami bylo umožněno se povznést z podsvětí a stát se ochranným božstvem rodiny – oproti tomu **Larvae** a **Lemures** – duchové zemřelých, kterým podsvětní bohové zamítli přístup do podsvětí, takže putují a škodí, kde mohou.

Obřady

- Veřejné náboženské obřady se konaly tradičně jedním ze dvou důvodů. V několika výjimečných případech, převážně u řeckých kultů, se používal řecký způsob – *ritus graecus* (konaly se *graeco ritu*), kněží měli na hlavě vavřínový věnec.
- Ve zbytku případů se používal římský způsob – *ritus romanus* (*romano ritu*) kdy měli kněz a další přímí aktivní účastníci oběti hlavy zahaleny togou (byli *capite velato*). Obřady se konaly před chrámem, pod širým nebem, římské chrámy obvykle měly na schodišti vedoucím k chrámu samotnému oltářní kamenný podstavec/stůl.

Lidové náboženské zvyklosti

- Mezi lidové zvyklosti patřily např. tzv. votivní oběti – oběti *ex voto* (ze slibu) Jednalo se o drobné dary chrámu, předměty, které představovaly budoucí oběť, slíbenou oběť, která bude uskutečněna s případným darem či podle slíbených parametrů pokud božstvo splní prosbu darujícího. Jednalo se o způsob řešení možných či reálných krizí v běžném životě – prosby za uzdravení, za šťastnou plavbu přes moře, šťastný návrat ve zdraví z cest.
- Co se týče proseb za uzdravení, dochovalo se velké množství různých votivních předmětů, které zahrnovaly malé modely různých částí těla či celé lidské nebo zvířecí sošky.
- Od bohatších a vzdělanějších se zachovaly votivní nápisy vytesané do kamene či olova nebo napsané na keramické střepy zaznamenávající splnění slibu po vyplnění žádaného výsledku (návrat z cesty, uzdravení, vítězství v bitvě, přežití vojenské služby). U bohatých lidí se mohlo jednat o postavení a zasvěcení oltáře, chrámu, případně vytvoření sochy božstva. Obvykle nápis obsahuje zkratku VSLM – *votum solvit libens merito* (po zásluze dodržel slib).

Ex votos

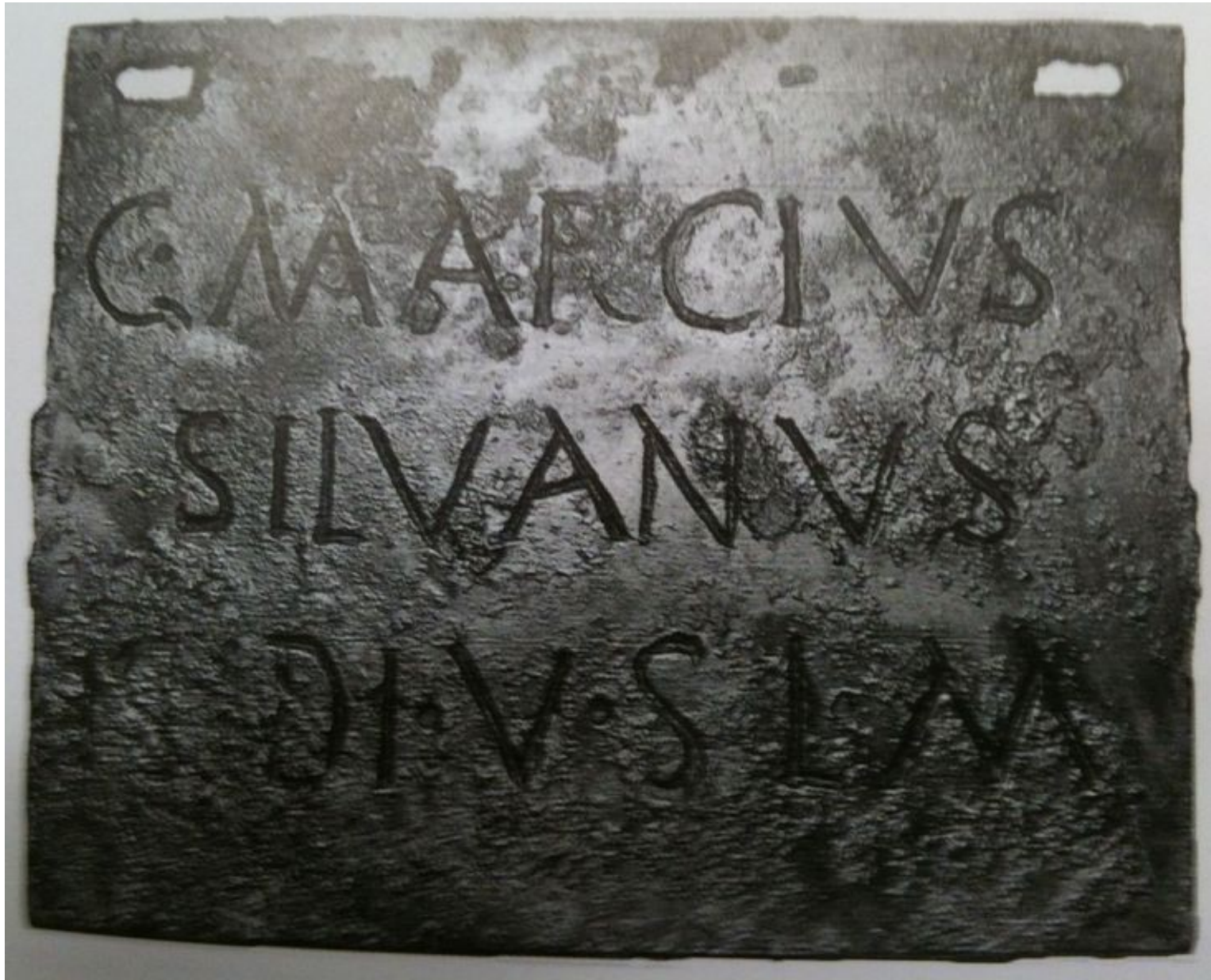
Ex votos

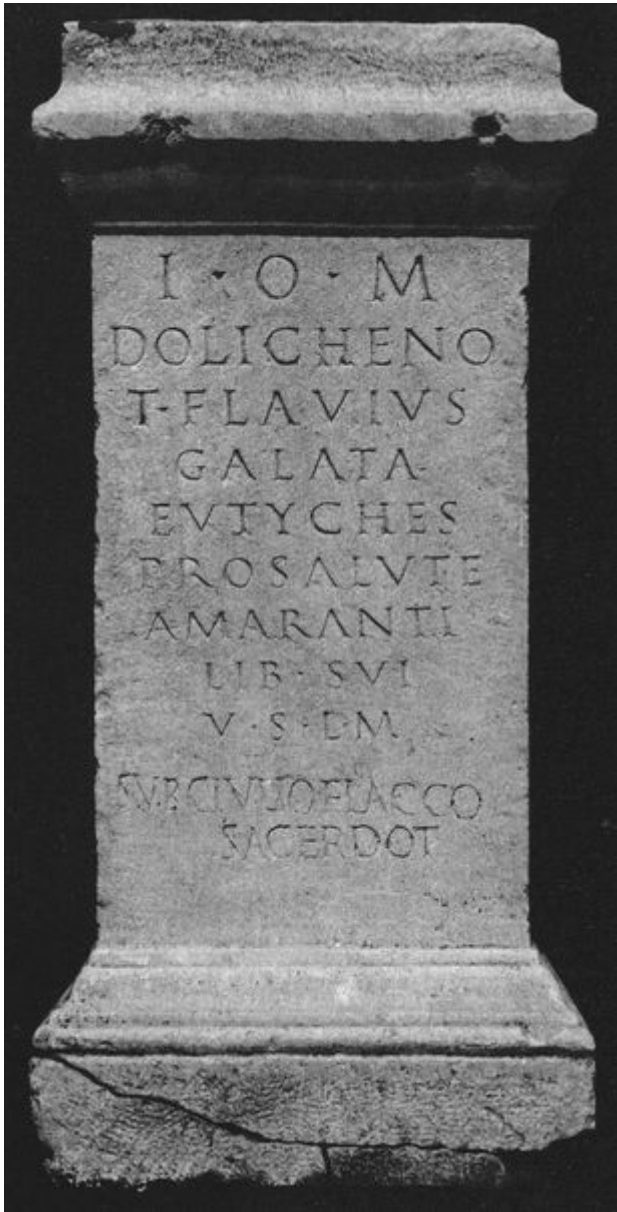
Ex votos

Ex votos

Ex votos

Lidové náboženské zvyklosti

- Další poměrně rozšířenou lidovou zvyklostí v antice byly defixe (*defixiones*) neboli proklínací tabulky. Jednalo se o většinou olověné tabulky, do kterých byly vyryté proklínací nápisy v řečtině či latině, případně tam byla nakreslena lidská postava či části těla a v textu bylo popsáno, které části těla mají prokleté osobě selhat či vypovědět službu.
- Proklínací tabulky se používaly např. proti sokovi v lásce, proti vozatajovi jiného týmu (u závodů koňských spřežení), proti protivníkům ve volbách do politického úřadu atp.
- Doposud se našlo asi 1500 proklínacích tabulek v latině a řečtině.
- Několikrát byla tato lidová praxe oficiálně zakázána.

Doba císařská a další vývoj

- V době císařské (od r. 31 př. n. l.) se rozšiřuje římský kult o kult císařů – uctívání genia císaře, osobního ochranného ducha. Císařové jsou po smrti obvykle zbožštěni na základě usnesení senátu a vykonání patřičných ceremonií kněžskými kolegiemi. Císařskému kultu jsou přiděleni kněží a jsou zasvěcovány i chrámy zemřelým císařům.
- Za vlády prvního římského císaře Augusta je velká snaha o reformu náboženství a obnovu tradičních římských ctností a pozapomenutých či upadajících kultů, kněžských kolegií a obřadů. Obnova zanedbaných chrámů, stavba nových chrámů. Augustus přebírá titul pontifika maxima a římský císař je od té doby v jedné osobě vládce státu i nejvyšší autorita ve věcech náboženských. Tento titul zůstává v rukách císařů až do doby kolem r. 380 n. l., kdy byl tento titul jedním z křesťanských císařů odmítnut a stal se jedním z titulů římského biskupa – papeže. Jeden z relikvů římského polyteismu v rámci křesťanství.

Doba císařská

- V době císařské taky postupně vzniká povinnost poskytování božských poct císaři – jednak uctívání genia žijícího císaře, jednak uctívání zemřelých císařů. Odmítnutí uznání/prokázání těchto božských poct = vlastizrada = trest smrti.
- V rámci veřejného kultu dochází od přelomu 3. a 2. stol. př. n. l. K růstu popularity mysterijních kultů, které nabízely svým zasvěceným věřícím nějaké tajné vědění a hlavně lepší posmrtný život. Jako první byl přijat kult Kybelé r. 204 př. n. l. Po dobytí Řecka v polovině 2. století př. n. l. Řekové rozšířili možnost účasti na eleusinských mystériích (kult Démétér/Ceres) i na Římany, které uznali za civilizovaný národ. Během 1. stol. př. n. l. roste v Římě popularita helenizovaného kultu původně egyptské bohyně Isidy a jejího manžela Osirida/Sarapida (Osiris/Sarapis). I přes jistý odpor římského senátu byl tento kult nakonec přijat. Během 1. století n. l. přichází do Říma kult původně indoíránského boha Mithry, který dosáhl velké obliby především u vojáků (byl vyhrazen mužům).

Doba císařská

- Vedle mysterijních kultů pak v 1. století n. l. vzniká a rozvíjí se nové velké náboženství – křesťanství.
- Křesťanství podle dochovaných zmínek u římských autorů (nejstarší zmínky od římských autorů ze začátku 2. stol. n. l.: Tacita, Suetonia a Plinia mladšího) bylo vnímáno Římany negativně – Římané obecně neměli rádi nové věci, nové pořádky. Vznikající křesťanství bylo označováno pojmem *religio* – pověra. Tacitus popisuje první pronásledování křesťanů za císaře Nerona (64 n. l.), který je obvinil jako původce velkého požáru Říma. Tacitus je objektivní a uvádí, že se pravděpodobně jednalo o obětní beránky, že velký požár pravděpodobně založil sám Nero, aby mohl opěvovat hořící Řím, jako Homér opěvoval hořící Tróju.
- Plinius píše ve svém dopise císaři Trajánovi během svého správcovství ve východní provincii Pontu v Malé Asii dotaz, jak má soudit usvědčené křesťany (za to, že jsou křesťané a že odmítli obětovat obrazům císaře a římských bohů).

Doba císařská

- Postupně vzniká během druhého a třetího století první křesťanská literární díla, autoři jsou apologeti víry – brání v dílech křesťanství. Celkem došlo ke čtyřem velkým pronásledováním křesťanů: r. 64 za císaře Nerona, r. 250/1 za císaře Decia, r. 257-260 za císaře Valeriana, r. 303-313 za císaře Diocletiana.
- Roku 311 bylo v části říše pronásledování ukončeno a císař Galerius před svou smrtí vydal Toleranční edikt, kterým ukončil pronásledování křesťanů ve své části říše a dal křesťanství status povoleného náboženství (*religio licita*).
- Roku 313 vydali císaři Konstantin Veliký a Licinius v Mediolanu (Milano) tzv. Milánský edikt, kterým bylo definitivně ukončeno pronásledování křesťanů a křesťanství bylo zrovnoprávněno. Nebylo však začleněno do státního/veřejného kultu.
- Konstantin Veliký velmi pomohl křesťanství se postavit po pronásledování na nohy. Křesťanští biskupové u dvora vychovávají jeho syny v křesťanské víře.

Doba císařská

- Po smrti Konstantina Velikého (337) si vládu nad římskou říší rozdělují mezi sebe jeho tři synové **Konstantinus II.**, **Konstantius II.**, **Konstans** (západ, střed a východ). Během jejich vlády křesťanství podporováno, staré kultury upadají.
- r. 355 jmenován *caesarem* (nižším císařem) po boku posledního žijícího z Konstantinových synů Konstantia II. **Julianus** zvaný Apostata (neboli odpadlík od víry; synovec Konstantina Velikého, syn Konstantinova bratra). Julianus se tajně vrátil k původnímu náboženství, když se r. 359 po smrti Konstantia II. stal jediným císařem římské říše, snažil se velkými reformami obnovit slávu starého náboženství a oslabit moc křesťanství.

Doba císařská

- Julianus zakázal křesťanům se navzájem pronásledovat (od Nikájského koncilu r. 325 bylo křesťanství rozděleno na Nikájce (následující křesťanské vyznání přijaté na Nikájském koncilu) a Ariány (příznivce učení Alexandrijského presbytera Areia, který tvrdil, že Ježíš nemůže být stejné podstaty jako bůh otec) – spor o podstatu Krista, navzájem se pronásledovali), zakázal křesťanům učit pohanskou literaturu na školách a snažil se vytvořit pohanskou církev a reformovat původní státní kult říše.
- Císař Julianus zemřel během tažení do Persie na následky poranění kopím v bitvě. Je možné, že byl zasažen kopím „spřáteleného“ křesťanského vojáka. Zemřel roku 363 n. l.
- Po jeho smrti ještě přežívá nějakou dobu jistá náboženská tolerance.

Doba císařská

- Roku 380 se císař Theodosius přiklonil ke křesťanství a 27. února toho roku císařové Theodosius, Gratianus a Valentinianus vydali tzv. Thessalonský edikt, kterým vyzývají všechny obyvatele a občany říše k následování nikájského vyznání a aby přijali jméno katoličtí křesťané. Všichni ostatní jsou prohlášeni za kacíře a mají čelit věčnému zatracení a všemožným světským trestům, které císaři v souladu s vůlí boží vydají v dalších ediktech.
- Od roku 381 dochází k vydávání dalších ediktů proti pohanství.
- Roku 382 císař Gratianus nechal definitivně odstranit oltář vítězství (bohyně Victoria) z budovy římského senátu. Stejný císař odmítl božské pocty spojené s císařstvím a odmítl titul pontifika maxima.
- Ariánství, které do té doby přežívalo hlavně ve východní části říše, je na 2. ekumenickém koncilu, konaném roku 381 v Konstantinopoli, definitivně odmítnuto jako heretické učení. V římské říši tato odnož křesťanství postupně vymýcena. Ariánství přežilo do sedmého století jako náboženství Vizigótů, kteří založili svůj stát v Hispanii.

Doba císařská

- Od roku 382 jsou zakázány pohanské oběti v chrámech, chrámy nicméně zůstávají otevřeny jako místa uměleckých děl. Od roku 385 je zakázáno věštění z jater a vnitřností zvířat pod trestem krutého mučení. Roku 391 bylo zakázáno vykonávat veškeré pohanské oběti, uctívání pohanských model a uctívání v chrámech. Od roku 392 je zakázáno obětování obrazu (i obrazu císaře) včetně pálení kadidla.
- Roku 399 jeden z ediktů nařizoval stržení venkovských pohanských chrámů, další povoloval konání veřejných slavností a svátků, ale bez pohanských symbolů a obětí.

Doba císařská

- Na konci 4. století dochází k náboženským nepokojům ve východní části říše, především v Egyptě a severní Africe. Roku 391 nepokoje a násilí v Alexandrii – podle Hermia Sozomena (Hist. Eccl. 7.15) Alexandrijský biskup dostal pod svou správu od císaře Dionýsův chrám a změnil jej na kostel. Křesťané prý měli posvátné předměty vynést ven a nést je v posměšném průvodu. Pohané, naštváni tou svatokrádeží, se vrhli s meči na členy průvodu a mnoho jich pobili. Utekli pak do Sarapidova chrámu, kde se uzavřeli (chrámový okrsek byl opevněný, byly v něm uloženy zbývající přeživší svitky z Alexandrijské knihovny). Velitel místní vojenské posádky Romanus a prefekt Evagrius vyzvali vzbouřence, aby složili zbraně a opustili Sarapeum – odmítli. Císař pak nabídl amnestii a nařídil zbořit chrámy, které považoval za příčinu povstání. Povstalci následně Sarapeum opustili.
- Roku 396 Alarich a jeho Gotové pod vedením mnichů vypálili posvátný okrsek Démétér v Eleusis v Řecku. Nejposvátnější místo antického světa. Roku 415 umučena v Alexandrii filozofka Hypatia.

Konec pohanství v římské říši

- I přes všechny edikty a zákazy pohanství ještě během 5. století přežívá ve městech ve skrytu jednotlivých domácností potomků původní senátorské šlechty a mezi tradicionalistickými Římany. Přežívá pak především na venkově, což je doloženo i pozdně antickým pojmem pro pohanství (od lat. *paganus* - původně venkovan, obyvatel venkova, prost'áček).
- Edikty proti pohanství vycházeli ještě během 5. století. Stejně tak sv. Augustin (Augustinus Aurelianus) psal ve svých některých dílech polemiky proti pohanům ve své době; také popisoval dobytí a vyplenění Říma Alarichem a jeho Góty roku 410. Křesťané byli ušetřeni ve svých kostelech a bazilikách, pohani byli pobíjeni ve svých chrámech.
- Dá se předpokládat, že ještě během 5. století přežívá původní kult v některých římských rodinách v Římě. Na venkově pohanské zvyky přežívaly déle, mnoho původních zvyklostí přešlo do křesťanství a je přítomno dodnes.

Snahy o obnovu

- V moderní době existují snahy o obnovu římského způsobu života včetně tradic, zvyklostí a náboženství. V posledních desetiletích obecně nabývá na popularitě novopohanství a jeho různé odnože (severské, slovanské, keltské, germánské, indiánské, řecké, římské, egyptské (kemetismus) atd.)
- Co se týče římského způsobu života a všech jeho možných aspektů, snaží se o rekonstrukci včetně náboženství celosvětová organizace Nova Roma, která má po celém světě přes 16 tisíc členů. V jejím rámci je celý svět rozdělen do provincií s latinskými jmény (i ahistorickými). V jejím rámci je možné se za určitých podmínek stát členem některého z obnovených římských kněžských kolegií. Je možné kandidovat do římských úřadů, každý člen může volit v každoročních volbách. V některých provinciích se konají rekonstruované římské svátky a slavností (bez krvavých obětí).

Snahy o obnovu

- Vedle organizace Nova Roma v menším měřítku existuje projekt TEMPLVM.ORG, v jehož rámci byl na soukromém pozemku na Ukrajině v rámci místní římské enklávy postaven chrám v antickém stylu zasvěcený synkretickému římsko-slovanskému bohu Jovovi Perunovi (*Iuppiter Perunus*).
- Chrám ještě nemá hotovou kompletní výzdobu (např. sloupy), ale byl již ve spolupráci s organizací Nova Roma vysvěcen a inaugurován podle římských náboženských zvyklostí. Vedoucí tohoto projektu byl pontifikem a augurem z organizace Nova Roma jmenován augurem, jako velekněz chrámu koná každodenní obřady (kromě *dies atri* v římském kalendáři, dnů, kdy se obřady konat nesměly). Je možné zdarma přes facebook či přes jiné sociální sítě poslat modlitbu, která bude pronesena spolu s patřičnými obřady.
- Projekt Templvm spolupracuje s malým obchodem Arx Mercatura, kde lze objednat lararia, nově i kovové repliky římských sošek larů, římské kalendáře apod.

Templum Iovis Peruni – TEMPLVM.ORG

